

Tolcsvai Nagy Gábor

Szerkezeti zártság és jelentésbeli nyitottság Kosztolányi prózamondataiban

Kosztolányi Dezső még a Nyugat művészet- és nyelvközpontú alkotói közül is kitűnt a nyelv iránti figyelmével, nyelvre irányuló kérdéseivel és válaszaival. A nyelvre irányuló e figyelem sokrétű Kosztolányinál is: a gyakorlati tudás fogalmiasítása állandó kíváncsiságának megvalósulása ez, miközben e konceptualizáció, rendszerező kategorizáció úgy keresi a grammatikai szerkezetek jelentéstanát és stilisztikáját, hogy egyszerre érvényesíti a nyelvi alkotóképességet és a nyelvi rendszer közösségileg kidolgozott konvencionális tudását. Költészetének és prózájának minden összetevője e figyelem eredménye, így mondatai is azok.

A mondat kétségtől régebbi áldozata a nyelvtudománynak, a bölcsesletnek, sőt akár az irodalomtudománynak is. Vannak például nyelvészek, akik szerint nincs is mondat. Ám többnyire egy grammatikai, szerkezeti séma hívódik elő a mondat szó hallatán: alany, állítmány, tárgy és határozó viszonyrendszere, melyben az állítmánynak alárendelődik a többi mondatrész (vö. Keszler szerk. 2000) vagy főnévi és igei csoport szerkezete (É. Kiss – Kiefer – Siptár 1998).

De ennyi lenne csupán a mondat? Hiszen számos további kérdés merül föl. Meddig terjed ki szerkezeti változatossága? Mi a mondat jelentéstani lényege? Hogyan illeszkedik szemantikai és morfoszintaktikai szerkezet egymáshoz? Miképp viszonyul mondat, szövegkörnyezet és a beszélő által megértett beszédhelyzet egymáshoz? S mindez a sok jellemző milyen viszonyban áll történeti előzményeivel: hogyan értelmezi újra, hogyan alkotja újra a mondat jellemzőit a nyelvi gyakorlat.

Mielőtt tehát Kosztolányi mondatairól esnék szó, beszélni kell egyáltalán a mondat fogalmáról.

Mind a nyelvtudomány, mind a társtudományok (például a retorika, az irodalomtudomány vagy a filozófia) sajátos, gyakran önszűkítő látószögből szemlélte e nyelvi kategóriát. Saussure például a mondatot nem tekintette a nyelvi rendszer részének, azt beszédjelenségnek minősítette. A prágai strukturalisták viszont már másképp gondolkodtak, és a mondatrészi tagolás mellett kidolgozták a funkcionális mondatperspektíva (az aktuális mondattagolás) elméletét és módszertanát. Az amerikai leíró nyelvészet pedig az 1930-as évektől egyre inkább a mondat szintaktikai szerkezetét állította a nyelvtan középpontjába, hogy ez az elv majd az 1950-es évektől a generatív grammatikában az autonóm szintaxis elvében teljesé váljon, minden nem formai szerkezeti szempontot elhárítva vagy kizárva.

Azonban szintén az 1950-es, és főképp a 60-as években más szemléletű nyelvelírások is jelentkeztek. A Halliday-féle funkcionális nyelvtan egyszerre hangsúlyozta a jelentés általános és szerkezetformáló fontosságát, a kontextus és a szociokulturális kötöttségek szerepét. A szociolingvisztika a beszélt nyelvi spontán szövegek nyelvtani szerkezeteire irányította a figyelmet, például a (tag)mondathatárok kijelölésének nehézségeire, a szövegtan pedig a nagyobb jelentésszerkezetek nem föltétlenül mondat szerkezeti szerveződésére (vö. Halliday 1978, 1985).

A nyelvtudomány az 1990-es évekre azzal szembesült, hogy lényegében két mondatfogalommal is dolgozik (a különbségre l. Chafe 1994). Az egyik felfogás szerint a mondat szintaktikailag és retorikailag egyaránt teljes szerkezet, amelyben a szintaktikai összetevők (alany, állítmány tárgy vagy főnévi és igei csoport) testes kifejtést kapnak, és ezzel a szerkezettel egy-az-egy megfelelési viszonyban áll ugyane mondat szemantikai struktúrája. Ez a mondat a sentence, amely prototipikusan a monologikus, tervezett szövegekre jellemző, főképp az írottakra és egyes beszélt nyelvi szövegekre, ill. a fogalom ilyen jellegű adatokon alapul. A másik felfogás szerint a mondat szemantikailag teljes struktúra, a beszélőtársak tudják a mondat jelentését, annak szemantikai összetevőit, de szintaktikailag és retorikailag

nem föltétlenül teljes szerkezet. Nem szükséges, sőt nem is lehetséges mindig, hogy minden mondatbeli jelentésösszetevő kifejtő, testes jelölést kapjon. Ez a mondat a clause, az egyszerű mondat vagy tagmondat, amely prototipikusan a dialogikus, spontán szövegekre jellemző, főképp a beszélt nyelvi szövegekre, és egyes írottakra, valamint a fogalom ilyen jellegű adatokon alapul. Illetve a szintaktikailag és retorikailag egyaránt teljes szerkezetek esetén a tagmondatokra.

A nyelvreírásnak, a nyelvtudományi nyelvértésnek természetesen a nyelv minden lényeges tartományára ki kell terjednie, ezért a két röviden jellemzett, a két jellegzetes mondatípust leíró mondatfelfogás ellentmondásait alapvetően föloldva, az egyszerű mondat vagy tagmondat felől kiindulva a következő összegző leírás fogalmazható meg.

Az egyszerű mondat egy elemi jelenet, egy egyszerű esemény nyelvi leképezése, alapvetően egy fogalmi, szemantikai struktúrában (Langacker 1987, Radden – Dirven 2007). A jelenetnek résztvevői (szereplői) vannak, ezeket jellegzetesen főnevekkel konceptualizáljuk és jelöljük, szintaktikailag alanyok, tárgyak vagy határozók. A résztvevők nem azonos jelentőségűek, általában az egyikre (jellegzetesen, de nem kizárólag az alanyra) irányul a figyelem, a többihez viszonyítva. A résztvevők között az elemi jelenetben valamilyen időbeli viszony van, ezt igékkel konceptualizáljuk és jelöljük, amelyek szintaktikailag állítmányok. A mondatnak ehhez a központi részéhez további körülmény- és minőségjelölők járulhatnak.

A mondattal kifejezett jelenet, annak részei és viszonyuk mindig valamilyen beszélői nézőpontból konstruálódik meg, vagyis egy elemző és megértő művelti sor nyomán alakul ki a szemantikai és szintaktikai szerkezet, a nyelvi konvencióknak általában megfelelően. A megértési és leképezési művelet a beszélő által megértett beszédhelyzethez viszonyítva (episztemikusan lehorgonyozva), a beszélői szándéknak és a föltételezett elvárásoknak megfelelően történik. A beszélő saját maga eltérő mértékben és minőségben lehet része a leképezett jelenetnek objektívizációs és szubjektívizációs műveletekben.

A mondat több tényező eredménye, alapvetően szemantikai és funkcionális egység, amelyben a szintaxis inkább sémászerű következmény. A mondat egyrészt fonológiai egység, amelyet két levegővételi határol, és dallam, hangsúly, szünet jellemez. A mondat másrészt megismerési egység: az emberi munkamemóriában 7 +/- 2 entitás tartható előhívott állapotban egy időben. A jelzett fonológiai és információmennyiség nagyjából megfelel az egyszerű mondat kiterjedésének, a jelenet kifejezhetőségének (Chafe 1994, Langacker 2001).

Az így leírt mondat lehet egyszerű vagy bonyolult, szerkezetileg egyszerű vagy több ilyen szerkezet összekapcsolódásával összetett, kifejtető vagy bennfoglaló. Szövegbeli elhelyezkedése, mindenkor természetes közegéhez való viszonya további tényezőkkel írható le. Ilyen tényező például a topikfolytonosság és topikváltás, tehát a szövegbeli résztvevők előtérbe helyezése és folyamatos említése vagy háttérbe kerülése, egymáshoz való viszonyuk, a cselekvésszekvencia, a nézőpontszerkezet alakulása. Valamint – természetesen – ilyen tényező a teljes szöveg várható általános szerkezetének, típusának mondatalkító hatása. Tovább a mondat az itt említett jellemzőivel része a mindenkor szövegnek

A magyar széppróza történeti korszakonként és szerzőnként változékony jellegzetes mondatai ebben a nyelvi lehetőségi világban valósulnak meg, mindig más irodalmi és esztétikai feltételekkel. Így a klasszicizmus vagy a romantika retorikus mondatai más szerepeknek felelnek meg, mint a 20. század eleji szecessziós és impresszionista prózakísérletek bonyolult mondatai, később Mészöly Miklós kiterjedt mondatai vagy az 1980-as években megjelent Krasznahorkai- vagy Nádas-féle szintaktikai szerkezetek. Szintén különbözik egymástól például Gárdonyi, Móricz vagy Kosztolányi rövid, nyelvtanilag egyszerű mondata.

Kosztolányi Dezső az így értett mondat általános és történeti variabilitását ismerte föl, illetve e variabilitáson, e lehetőségi világon belül, saját hatástörténeti közegére válaszolva, új elváráshorizontot nyitva formálta ki saját mondatfajtáját. Kosztolányi prózai írásaiban erre a

mondatra a szembeötlő rövidség jellemző általánosan. Ez a rövidség nem egyszerűen méret, kiterjedés. Ez a rövidség egy mód: fogalmi konstruálás és megjelenítés, megértés és kifejezés, amely nyelvi egységként egymásra következésében is az egyetlen valós nyelvi szerkezetnek, a szövegnek (diskurzusnak) a része. Ez a rövidség történeti fejlemény: Kosztolányi számára az általa feldolgozott tapasztalati tér és az általa kialakított elváráshorizont dinamikus összjátéka, melynek alakulástörténetében a 19. századi retorikai alapú mondatfunkcionálás helyébe egy, pontosabban több másfajta lép. Természetesen nem előzmény nélkül. A változás egyik fő jellemzője az eltávolodás a klasszikus retorikai alapú hosszú mondatos prózától (Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór prózamondataitól). A másik fő jellemző a 19. század végi és századfordulós novellisták és regényírók stílusából ered (vö. Németh G. Béla 1971).

Kosztolányi egyszerű mondatairól és összetett mondatai tagmondatairól elsőként azt kell megállapítani, hogy

- szemantikailag és szintaktikailag viszonylag egyszerűek, a kifejezendő jelenet legfőbb összetevőit tartalmazzák,
- az egyszerűségeken belül kifejtők, minden fontos entitást megneveznek, a szemantikai és szintaktikai szerkezetek között nagy arányú a megfelelés,
- önállóak, amennyiben megértésükhöz (látszólag) kevésbé fontos a szöveggörnyezet,
- a kontextuális jelentések pontosak, egyértelműek, a lehorgonyzások (azonosíthatóságok) is pontosak.

Vagyis: egyrészt retorikailag és grammatikailag is teljeseek (mint a tervezett monologikus, írott szövegekben), másrészt jól áttekinthetők, könnyen és gyorsan feldolgozhatók (mint a spontán dialogikus, beszélt szövegekben). E jellemzőkhöz hozzáteendő a Kosztolányinál jellegzetes prózaritmus, a nyelv ikonikus jellegének érvényesülése a legkülönbözőbb szinteken. A Pacsirtából származó alábbi szövegrészletben a tagmondatok legnagyobbbrészt megfelelnek ennek a mintának, főképp az utolsó két rövid bekezdés mutatja e jellegzetességeket, miképp hasonlóan az Esti Kornél idézett részlete is, a bolgár kalauzzal való találkozás előtti percekről.

A Széchenyi kávéház teraszán délutáni pikolózók ültek, kik föltekintettek újságjukból, és Pacsirtára néztek. Nem tiszteletlenül, hanem úgy, ahogy rendesen. Bizonyos jóindulatú, hamuszín rokonszenvvel, melyet belül káröröm bélelt, pirossal.

Erre az öregúr véget vetett önkínzó, nyűglődő gondolatainak. Lassította lépését, leánya mellé állt, dacosan, csak azért is, hogy ő is vállalja a rokonszenvet, a kárörömet, s szokása szerint kissé behúzta bal vállát, idegesen, mintha ezzel akarná palástolni zavarát és kiegyensúlyozni azt a szabálytalanságot, melyet az ő vére jelent a természet rendjében.

Kiértek az állomásra. Már a sínen pöfögött a kis helyiérdekű kávédaráló. Beszállásra csöngettek.

A fülkék felé igyekeztek, hogy jó helyet kapjanak Pacsirtának, a női szakaszban.

Csak hogy most nagy riadalmukra el volt foglalva, az utolsó helyig.

(Pacsirta. 2.)

Hát éjszaka volt. Már éjfél is elmúlt. Vágtatott velem a gyors, ismeretlen hegyek és falvak között. Úgy fél kettőre járhatott. Nem tudtam aludni. Kiálltam a folyosóra levegőzni. Hamar eluntam magam. A táj szépségéből csak fekete packákat láttam. Eseménynek számított, ha fölillant valahol egy tűzpont. Köröttem minden utas az igazak álmát aludta. Lélek se járt a kocsikban.

(Esti Kornél. Kilencedik fejezet)

A fent felsorolt jellemzők azonban elsősorban a magukban vett mondatokra állnak maradéktalanul. Kosztolányi mondatai a szöveggörnyezetben, a feldolgozó megértés során átalakulnak, és más, ellenkező tulajdonságokat is mutatnak. Ahogy fentebb szó volt róla, az egyszerű mondat egy elemi jelenet leképezése. Az ilyen mondat arról az egy jelenetről tartalmaz minden lényegeset, amiről szól, másról viszont lényegében semmit. Általános jellege egy szövegben azt eredményezi, hogy a szorosban hozzá tartozó további események, szereplők, viszonyok további mondatokban fejtődnek ki. Az egyszerű mondat valamely szövegben tehát egyrészt önálló, másrészt bizonyos (különböző mértékben megelőlegezett) elvárásokat kelt a folytatással kapcsolatban. Kosztolányi prózájában ezáltal az elemi jelenet, esemény viszonylagos (a befogadásban pillanatnyi) önállóságot kap. Ez az önállóság a hangzásban és a jelentésben is hangsúlyos.

A Kosztolányi-féle mondatoknak egyúttal nagyon erőteljes a szövegtani beépülése (koreferens szerkezetekkel, topikfolytonossággal vagy váltással). E mondatok funkcionális leírása a szövegtani és beszélői/befogadói szempontokat is figyelembe vevő kognitív szemantikával lehetséges ma. A leírás része: a műveleti feldolgozás, a határozott nézőpontszerkezet, a kognitív szubjektívizáció/objektívizáció kiemelt szerepe, az alapszintű kategorizáció (az igék és főnevek fogalmi kidolgozottsága), a jelentésbeli kidolgozás jellemző egységei, mértéke, a szórend (fogalmi sorrend), a zéró inflexió, névmások. Továbbá az e tényezőkön alapuló szövegtani jellemzők.

A Kosztolányi-próza befogadásakor az olvasó figyelme minden rövid, egyszerű mondatnál újra konstruálódik, éppen a viszonylagos önállóság miatt (szemben a nagyobb szerkezetű, retorizáltabb mondatok nagyobb mértékű szövegtani folytonosságával). Többek között ez teszi lehetővé a szubjektumnak, pontosabban a szubjektum alakulásának mint létezmódjának az előtérbe helyezését, az elbeszéltség által (erről l. még alább).

A Kosztolányi-féle prózaszöveg ekképp emergens jellegű: az egyes elemi egységek (egyszerű mondatok) más, nem feltétlenül előre jelzett minőséget hoznak létre, mint a következő részletekben.

A vonat kifutott a pályaház üvegalkitájából. Ekkor az asszony keresztet vetett. Ez meglepte őt. Náluk nem volt szokás. De meg is hatotta. Milyen szép, milyen nőies ez az alázat. "Isten kezében vagyunk mindnyájan." Valóban, az utazás rontja életszázalékunkat. Nem halálos veszedelem, csak körülbelül annyi, mint egy tüszős mandulalob, melyből - esetleg - általános vérmérgezés, szívbénulás is fejlődhet. Ez az út különben se csekélység. Tizenkét óráig tart, egyfolytában. A délután egy darabja, aztán az egész éjszaka, holnap reggel nyolcig. Mire megérkeznek, ismét süt a nap, mint most. Ki tudja, mi nem történik azalatt?
Örült ennek a bizonytalanságnak.

(Esti Kornél. Harmadik fejezet)

Hát éjszaka volt. Már éjfél is elmúlt. Vágtatott velem a gyors, ismeretlen hegyek és falvak között. Úgy fél kettőre járhatott. Nem tudtam aludni. Kiálltam a folyosóra levegőzni. Hamar eluntam magam. A táj szépségéből csak fekete packákat láttam. Eseménynek számított, ha fölillant valahol egy tűzpont. Köröttem minden utas az igazak álmát aludta. Lélek se járt a kocsikban. Épp cihelődtem, hogy visszatérjek fülkémbe, amikor lámpával kezében megjelent a kalauz, egy fekete bajuszos köpcös bolgár, aki éjszakai körsétáját - úgy látszik - befejezte. Jegyemet már régen látta. Nem volt velem semmi dolga. De köszöntésül -

barátságosan - rám villantotta lámpáját és szemét. Aztán mellém állt. Nyilván ő is unatkozott.

(Esti Kornél. Kilencedik fejezet)

A narráció, a nézőpontoszerkezet összetettsége, a párbeszéd beépülése és több más megértési feltétel e mondatszemantikai szerkesztési módok miatt is a befogadás folyamatában alakul (alakul ki), dinamikusabban formálva azt, és kevésbé megfelelő a korábbi elbeszélői típusokból létrejött elvárásoknak (kánonnak). A tömörség nem (vagy nem egyedül) retorikai igény, akár természeti utánzó, akár más szépségelvnek megfelelő, magában állva, hanem szövegszinten, a teljes mű egészét tekintve az események, viszonyok, minőségek elemi nyelvi egységekre letisztulása, fogalmi és nyelvi áttetszővé tétele, majd ezeknek összefüggő, hálózatszerű felépülése, dinamikus és emergens módon, nagyfokú összetettséggel, erőteljesen az olvasó által. Az így kialakuló változatosságnak három példáját említem az alábbiakban.

Szubjektivizáció: e művet során egy entitás (például a beszélő) nem nyíltan és közvetlenül, hanem impliciten lesz része a nyelvileg megkonstruált jelenetnek. Az alábbi idézet utolsó mondatában a szubjektivizáció szorosan összefügg a narráció és a szabad függő beszéd kettősségével, amennyiben a főnevesített jelzők már nem az elbeszélő, hanem az egyik főszereplő, Vajkay Ákos nézőpontjából fejezik ki, azaz értelmezik a látottakat, bár ezt külön nem jelzi semmilyen grammatikai elem.

Attól, amit látott, kóválygott a feje. Nem mindent fogott föl egészen, nem mindent értett. Zavartan nézett maga elé, s örült, mikor ismét felgördült a függöny, és belemerülhetett a játék csinált, de mégis egyszerűbb, áttekinthetőbb látványába.

A gésák japáni nyoszolyólányoknak öltözve énekkel, tánccal ünnepelték Immári márkilakodalmát a krizantém ünnepén. Az is, kit Fehér tata ölelgetett. A kis nőcskék, a taknyosok, szőkék, barnák, soványak, kövérek, mind a gyönyör felé tartották csőrüket.

(Pacsirta. 6.)

Időkezelés: az egyes egymásra következő elemi jelenetek (tagmondatokban kifejezve) alapvetően korábbiak a történetbeli időben, az elbeszéléshez képest (jóllehet az elbeszélő háttérben marad). Egyes helyzetekben mégis az egyidejű folyamatosság érvényesül, mit az alábbi részlet második bekezdésének első három mondatában.

Távollétét felhasználta Vajkayné, és megkérdezte a patikárust, tulajdonképp ki is ül mellette. Mikor hallotta, hogy ő Zányi Imre, a hősszerelmes, elcsodálkozott. [...]
A színész visszajött. Ismét figyelt az asszonyra, kérdezett és hallgatott, összeszorítva vékony, szép ajkait. Majd beszélt, előadott, záporos folyamatossággal, melyet francia társalgási darabokból tanult, kezét kissé modorosan homloka elé emelve, azzal a mozdulattal, melyet a színpadon is előszeretettel alkalmazott. Az asszony el volt ragadtatva. Csak leánykorában találkozott efféle tapintatos, kellemes fiatalemberrel, azóta nem. Milyen friss, mennyire tudja az illetet, milyen bohém és mégis tisztességtudó. Ki is fejezte örömét, hogy végre személyesen megismerte. Erre a színész fölkel, meghajolt, alig színpadiasan, és ő tartotta szerencséjének, hogy ilyen „igazán előkelő úricsaláddal” megismerkedett.

(Pacsirta. 5.)

Metaforizáció: a tárgyszerűen referáló egyszerű mondatok időnként igen összetett tartalmakat képeznek le (pontosabban: nyitnak meg), szinte észrevétlenül, közömbösen, mégis erős hatással:

Csak leánya arcára meredt, amint száját kinyitotta, és látta a csillár alatt, a villanyfényben - élesebben, mint amikor elment a napfényben -, hogy valami hamuszín köd borult rá, gyengéden, de el nem téphetőn, valami alig látható, vékony, de erős pókháló: az öregség, a közönyös, jóvátehetetlen vénség, mely már nem is fáj neki, hanem elfogadta, a leánya nevében. Amint álltak egymás mellett hárman, már hasonlítottak egymáshoz.

(Pacsirta. 13.)

Már az is gyönyörűség volt, hogy erről ily nyíltan, ily hangosan lehetett beszélni. Víz azonban nem kapott választ. Felesége csak bámult a semmibe, tágranyílt, érdekes-szürke szemével.

Vagy úgy – szólt Víz, mert ő még mindig künn járt a tömegben, ahol a történelem erjed, s a sors vaskockái zuhognak.

(Édes Anna. III.)

Mindez, és számtalan további jellemző egy fogalmi és nyelvi tartományban bizonyosan találkozik. E tartomány a szubjektum fogalmi megkonstruálása és nyelvi kifejezése. Ennek két jellemzőjét lehet ezúttal megemlíteni. Az egyik a mondatbeli szereplő (vagy a főbb szereplő) említésének módja. A figyelem középpontjában álló szereplő az egyszerű jelenetben, tehát az egyszerű mondatban vagy tagmondatban valamely környezeti tárggyal vagy személlyel kerül kapcsolatba. Ez a viszony lényegében csak a tagmondat szemantikai és szintaktikai szerkezetén belül érvényes. A következő mondatban akár ugyanez a szereplő másik dologgal kerül viszonyba. Ebben az elemi, mindig újrakezdődő fogalmi perspektiválásban a szereplő szubjektumként mindig újra konstruálódik, valamely egyszerű viszonyban. Ez az „ittlétnek a dolgokból történő inautentikus önmegértése” a mindennapiságban (Heidegger 2001: 204): a szubjektum önmegértése pillanatnyi és viszonyított. A Pacsirta szövegében egyes tárgyak mindhárom főszereplő ilyen értelmű pillanatnyi mindennapi önmegértéséhez adnak viszonyítási pontot, például a regény elején az utazási készülődésben a fogkefe, a vizes kulacs és a takaró. A látszólag ártatlan, a szereplők által fontosnak, létezésükhöz támaszt nyújtónak gondolt hétköznapi elemi események és viszonyaik emergens egymásra következése a látszólagos autentikusságot ellenkezőjébe fordítja, éppen a három főszereplő számára. Fokozatosan fölismerik, majd elfedik maguk elől, majd újra és újra szembesülnek saját inautentikus létezőmódjukkal. S míg az Édes Annában is hasonló a mondatok egymásra következésének eredménye, az Esti Kornélban az inautentikusság jórészt már a főszereplő(k) elismert sajátja.

Kosztolányi prózájában a rövid mondatoknak ez az alapvető jellegzetessége az elbeszélő és az előtérben álló szereplő esetenkénti megkülönböztethetetlenségével kapcsolódik össze. A szabad függő beszédként számon tartott beszédmód Kosztolányi szövegeiben a beszéd egyik legalapvetőbb szemantikai mintáját állítja helyre, állítja vissza a helyére, amennyiben nem a grammatikailag jelzett alanyt helyezi a figyelem középpontjába a külső szemlélő elbeszélő nézőpontjából, hanem a beszélő én-t. Az archetipikus (prototipikus) alany maga a beszélő, aki saját maga beszédhelyzetét referenciapontként, referenciális középpontként érti meg, és konstruálja meg fogalmilag és nyelviileg. Ez megfelel a szubjektum önreferáló, önmegértő jellegének. A szubjektum az az entitás, amely „létében megérti magát” (Heidegger 1989: 142), vagyis a jelenvalólet (Dasein). Másképp fogalmazva: „a szubjektum maga az önreferencia, a megismerés és a cselekvés alapjaként” (Luhmann 1998: 868).

A fenti idézetek jó része, így az egyik korábban idézett részlet a Pacsirtából ezt az alapvető prózai jelenséget is bemutatja:

Attól, amit látott, kóválygott a feje. Nem mindent fogott föl egészen, nem mindent értett. Zavartan nézett maga elé, s örült, mikor ismét felgördült a függöny, és belemerülhetett a játék csinált, de mégis egyszerűbb, áttekinthetőbb látványába. A gésák japáni nyoszolyólányoknak öltözve énekel, tánccal ünnepelték Immári márkilakodalmát a krizantém ünnepén. Az is, kit Fehér tata ölelgetett. A kis nőcskék, a taknyosok, szőkék, barnák, soványak, kövérek, mind a gyönyör felé tartották csőrüket. (Pacsirta. 6.)

A részletben az egyes mondatok alanyai pontosan és könnyedén azonosíthatók az olvasó számára (*Vajkay, függöny, játék, gésák, Fehér Tata, nőcskék*). Az első mondatokban ez objektivizálva történik, az elbeszélő közvetlenül sem része az egyes mondatbeli jeleneteknek, a résztvevők (alanyi szereplők) távol állnak szemantikailag a narrátortól. Az utolsó mondatban nézőpontváltás történik, a mondatbeli jelenetet a kis nőcskékről az őket a nézőtérrel látó, szemlélő Vajkay látószögéből szemlélheti az olvasó. Ez azonban csak abból derül ki, hogy a színpadon szereplő nőket a megnevezésük minősíti is (*kis nőcskék, taknyosok*), mintha tehát Vajkay mondaná ezt a mondatot. Ez a szubjektívizációs váltás a mondat grammatikai alanya mellett, sőt talán helyette is a beszélő bennfoglalt szubjektumát, alanyát konstruálja meg, saját világmegértési, ezzel együtt önmegértési és önreferáló folyamataiban. Az olvasó figyelme a mondat közvetlenül jelölt alanyáról áttevődik a beszélő alanyára, amely beépül a mondat szemantikai szerkezetébe. Ezáltal előtérbe kerül az archetipikus alany, a mindenkor beszélő, de nem elkülönítve és megnevezve, hanem a legközvetlenebb módon, saját természetes nézőpontjából, amely a jelöletlen egyes szám első személy, itt és most. Kosztolányi a Pacsirtában rendszeresen váltogatja az objektívizált, a szereplőktől függetlenített, objektívizációs elbeszélői nézőpontot és a főszereplőkhöz mint mondatbeli résztvevőkhöz kötött jelöletlen szubjektívizációs perspektívát.

A Kosztolányi-féle rövid mondatszerkezet egyik legfőbb funkciója működik itt: a Pacsirta olvasójának a nézőpontoszerkezetet minden mondatnál újra fel kell építeni, mert folyamatosan változik, mindig csak egy elemi jelenetig érvényes. Kosztolányi a nyelvet nem kívülről alakítja, hanem hagyja az elbeszélővel és az olvasóval kölcsönhatásban alakulni, működni. Kosztolányinak ez a nyelvi eljárása a nyelv dinamikus természetének, „nem kész” jellegének a fölismerésén alapul, s összhangban áll a két világháború közötti irodalmi törekvéssel, amely „a prezentáció tárgyáról – Joyce-tól Kosztolányiig és Musil-tól Céline-ig – mindinkább az imagináció hogyanjára helyezi át az irodalmi írás hangsúlyait” (Kulcsár Szabó 1996: 186). Az inautentikusság elemi grammatikai és szemantikai jelölői egymáshoz kapcsolódva, emergenciával ekképp dolgoznak ki különböző erősségű és eredményességű utakat az autentikusság felé, a szubjektum teljesebb önmegértése irányába, ami az inautentikusság felismerése, Kosztolányi prózájában különböző változatokban.

Sok korábbi Kosztolányi-elemző, így Szabó Zoltán Kosztolányival kapcsolatban az objektív, tárgyas stílust hangsúlyozza, a stílus „természetességét”, „fegyelmezett pontosságát és puritanizmusát” (Szabó 1998: 169), a korai szecessziós korszak után. Ám az egyszerű, „felszíni” tárgyiasság mögött, vagy inkább mellette, vele szoros összefüggésben, igen erőteljes összetett szemantikai kiterjesztések tapasztalhatók, olyan komplex és a szövegben előrehaladóan kialakuló jelentésszerkezetek, amelyeket a korábbi nyelvészeti, stilisztikai kutatások nem derítettek föl. A nézőpontváltások, a bennfoglalt szereplői elbeszélések (a szubjektívizáció szabad függő beszédben) messze meghaladják a pusztán tárgyiasságot, amikor a szubjektum autentikusságára irányítják a figyelmet.

A mondattani tökély viszonylagos zártsága és az egymásba épülő mondatok értelmi nyitottsága adja e prózának a sajátosságát. A retorikai és szintaktikai teljesség és a párbeszéd helyzeti autentikussága kapcsolódik itt össze. A rövid mondatok látszólag egyhangú

szerkezeti ismétlődése ellenére olyan változatosság ez, amely nyitott a nagyobb szövegegységek különböző módú konstruálására és a különböző olvasásmódok megvalósítására, például

- a cselekményvezetésben,
- a személyiség konceptualizálásában, a lélektani megjelenítésekben,
- az időkezelésben,
- a narrátor szerepében.

Szegedy-Maszák Mihály új Kosztolányi-értelmezésében többször is föl hívja a figyelmet Kosztolányi prózájának nyitottságára: „Kosztolányi sokat bíz olvasójára. Mint másutt, a Pacsirtában is gyakori, hogy ugyanaz a szövegrész többféleképpen is olvasható” Vagy: „művészetének nem az egyértelműség, de az árnyalatok gazdagsága adja a lényegét” (Szegedy-Maszák 2010: 247). És ismét: „Amikor Esti a dolgok viszonylagosságát hangoztatja, voltaképp arra céloz, hogy a világ a nyelv természetét képezi le. Nincsenek azonos jelentésű szavak, s csakis egyedi jelenségek léteznek. Minden értelmezés távlat kérdése” (Szegedy-Maszák 2010: 352).

Az itt jelzett nyelvi, mondattani, mondatszemantikai kidolgozottság a magyar prózában nyilvánvaló világirodalmi párhuzamokkal is jellemezhető (például Joyce, Woolf, Beckett, Musil prózájával összefüggésben), és több irányban alakul tovább. Márai például a rövid mondatok szintaktikai és szemantikai tökéletességét a szövegre is kiterjeszti a szemantikai bizonyosság értelmében, az egymásra következés kiszámítható eredményt hoz. Ottlik és Mészöly viszont éppen azt folytatja, amit Kosztolányi nagy erővel bemutatott: az egyszerű tökéletes mondatszerkezetek szemantikai és szintaktikai bizonyossága szövegszintű többértelműséget, felfüggesztéseket eredményez, nyitott emergenciával. Mindennek különös jelentősége az 1970-es évektől megjelenő magyar prózában mutatkozik meg.

Hivatkozások

- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness and time*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as a social semiotic. The social interpretation of language and meaning*. London, Baltimore: University Park Press.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Heidegger, Martin 1989 [1927]. *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- Heidegger, Marin 2001 [1975]. *A fenomenológia alapproblémái*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- Kulcsár Szabó Ernő 1996. *Esterházy Péter*. Pozsony: Kalligram.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2), 143–188.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Németh G. Béla 1971. *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Budapest: Corvina.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010. *Kosztolányi Dezső*. Pozsony: Kalligram.

